

TÜRK DİLİNDE YUVARLAKLAŞMA OLAYI VE DUDAK UYUMU

Hülya SAVRAN*

Öz: Yuvarlaklaşma, benzetme olayı sonucu düz bir ünlünün, kelimedeki dudak ünsüzünün ya da yuvarlak bir ünlünün etkisiyle yuvarlak bir ünlüye dönüşmesi olayıdır.

Eski Türkçeden beri yuvarlak ünlülü eklerin bulunması, Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde bugünkü anlamda dudak uyumunun ortaya çıkmasını engellemiştir. Dudak uyumu, gerilek yuvarlaklaşma özelliği ile önce Doğu Türkçesinde kendini göstermeye başlamıştır.

Eski Türkçedeki yuvarlak ünlülü ekler, Karahanlı Türkçesinden itibaren Harezmi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde de aynen devam etmiştir. Bu seyir, bütün bu tarihi lehçelerde derece farkıyla kendini göstermiştir. Bu bakımdan yuvarlaklaşma, Türk Dilinin uzun yıllar tek bir yazı dili geleneğine bağlı kalmasından dolayı, bütün Türk lehçelerinde varlığını sürdürmüştür. Eski Anadolu Türkçesi, Doğu Türkçesinde görülen dudaklaşma özelliğini de içine katıp yuvarlaklaşmayı bir adım öteye götürmüştür. Yuvarlak ünlülü eklerin kalıplaşmış olarak kullanılmasıyla, dudak uyumsuzluğu, Eski Anadolu Türkçesinden sonraki dönemde de yazı dilinde görülmeye devam etmiştir. Bu bakımdan dudak uyumu Türkiye Türkçesi yazı dilinde, ancak Latin harflerinin kullanılmaya başlanmasıyla kurala bağlanmıştır.

Anabtar Kelimeler: Yuvarlaklaşma, dudak uyumu, Türk Dili.

Rounding and Labial Harmony In Turkish Language

Abstract: Rounding is the transformation of a unrounded vowel to a rounded vowel by a labial consonant or rounded vowel in a word, as a result of assimilation. The existence of affixes with rounded vowels since Old Turkish blocked the emergence of labial harmony in Old Turkish and Middle Turkish as today. Labial harmony first began to be seen in the East Turkish because of regressive rounding.

Affixes with rounded vowels in Old Turkish continued to be seen in Karakhanid Turkish, Khorezmian Turkish, Caghatai Turkish and Old Anatolian Turkish in the same way too. This situation was observed in all these historical Turkish dialects at different levels. In respect to this, rounding continued in all Turkish dialects, due to the use of one common written language through long ages. Old Anatolian Turkish took rounding a step further, including labialisation as seen in the East Turkish. Labial disharmony appeared in written Old Anatolian Turkish too due to the cliched affixes with rounded vowels. Later, labial harmony became a rule for Turkish written language with the use of Latin alphabet.

Keywords: rounding, labial harmony, Turkish language.

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir / TÜRKİYE. E-posta: hsavran@balikesir.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-5988-1602.

Yuvarlaklaşma; düz bir ünlünün, yanındaki dudak ünsüzünün veya kelime içindeki yuvarlak bir ünlünün etkisiyle yuvarlak sıradan bir ünlüye dönüşmesi olayıdır. Benzetme olayıyla açıklanabilen bu olayda, kelimedeki dudak ünsüzü ya da yuvarlak ünlü düz ünlüye dudaklılık ya da yuvarlaklık özelliğini verir: biber > büber, çamır > çamur, kavın > kavun; bedük >> büyük > büyük, okı- > oku- gibi.

Bu tür olaylarda, kelimelerdeki dudak uyumuna aykırı olan bu durum, bu kelimelerin yanlarındaki dudak ünsüzlerinin etkisiyle Eski Türkçedeki yuvarlak biçimlerini korumuş olmalarından kaynaklanmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında serpinti şeklinde de olsa, dudak ünsüzlerinin yanında bulunmadığı halde, düz ünlüsü yuvarlaklaşmış örnekler de vardır: çez- > çöz-, alış- > oluş-, çeşme > çöşme, ek- > ök-, çekirge > cökürge, ertesi > örtesi gibi (Korkmaz 2007: 246).

Yuvarlak ünlülü ekler, Eski Türkçeden beri Türk Dilinde görülen eklerdir. Türkçedeki dudak uyumunun, Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde henüz kurallaşmadığı düşünülürse, bu durum hiç de şaşırtıcı değildir. Günümüzdeki Türk lehçelerinde bile, bazı eklerin yalnız dar düz, bazı eklerin yalnız dar yuvarlak gelmesi gibi nedenlerle Türkçedekine benzer bir dudak uyumunun olmadığı bir gerçektir.

Tarihi lehçelerde yuvarlak ünlülü ekler örnekler:

Eski Türkçede:

İsimden isim yapan ekler: +AgU: biregü ‘her biri’; +gUn: keliñün ‘gelinler’; +GU: inçkü ‘huzur, sulh’; +sUk: bagarsuk ‘bağırsak’; +sUş: suvsuş ‘içki’. Fiilden isim yapan ekler: -DUK: umduk ‘ümit’, kelmedük öd ‘istikbal, gelecek’; -GU: urungu ‘savaşçı’, kılmaku kılınç ‘yapılmayacak iş’; -gUIUK: ayaguluk ‘hürmet edilen’; -gUsUz: sevgüsüz ‘sevilmeyen’; -gUk: kazguk ‘kazık’; -GUÇI: kınaguçı ‘eziyet eden’; -AgUI: tirnegül ‘toplayan’; -mUr: yagmur ‘yağmur’; -çU: irinçü ‘suç, günah’; -Uk: yanluk ‘yanlış’, ıduk ‘mukaddes’; -yUk: sıyuk ‘enkaz’, alkyuk ‘bitmiş’. Fiilden fiil yapan ekler: -GUR-: tirgür- ‘dirilt-’; -r-, -Ur-: kelür- ‘getir-’; -DUR-: amriltur- ‘rahatlat-’. Yön eki: +gArU: küngerü ‘güneye’. Emir eki: -zUn, -çUn, -sU(n): bolmazun ‘olmasın’, bolçun ‘olsun’, oksu ‘vereyim’. Geniş zaman: -(y)Ur: teginür ‘erişir’. Geçmiş zaman: -yUk: kariyuk biz ‘ihtiyarladık’. (Gabain 1988: 44-83).

Karahanlı Türkçesinde:

İsimden isim yapan ekler: +AgU: biregü ‘her biri’; +çIk, +çUk: kayaçuk ‘güzel kokulu ot’; +gU: buyragu ‘deve yavrusu’; +IAyU: ogrılayu ‘hırsız gibi’; +mUk: karamuk ‘bir bitki’. Fiilden isim yapan ekler: -çU: kizlençü ‘gizli’; -gU, -gI: avıngu ‘avunma’; -(U)k: agruk ‘pılı pırtı, ağırlık, yük’; -(U)t: basut ‘yardım, yardımcı’; -yUk: usayuk ‘ihmal-kâr’. Fiilden fiil yapan ekler: -DUR-: keçtür- ‘geçir-’; -gUR-: odgur- ‘uyandır-’; -gUZ-: tirgüz- ‘dirilt-’; -Ur-: yakur- ‘yaklaştır-’. Sıfat-fiil: -dUk: barmadukı ‘varmadığı’. Zarf-fiil: -U: yaranu bil- ‘yaranabil-’. Soru eki: +mU: menmü ‘ben mi’. Yön eki: +gArU: yagıgaru ‘düşmana’; +rU: berü ‘beri’. Emir: -sUn, -sU, -sUnI: armasun ‘aldatmasın’, kötürsü ‘götürsün’, unutmasunı ‘unutmasın’. Gereklilik: -gU: aymagu ‘söylenmemesi gerek’. Geçmiş zaman: -dUk, -yUk ‘sözleyük ‘söyledi’. İyelik eklerindeki bağlantı ünlüleri çoğu kere uyuma girer. (Mansuroğlu 1988: 143-163).

Harezmi Türkçesinde:

İsimden isim yapan ekler: +AgU: biregü ‘her biri’; +mtul: karamtul ‘siyahımtrak’. Fiilden isim yapan ekler: -gUn: kaçgunç ‘kaçak’; -mUk: bulamuk ‘un lapası’; -Uk: açuk ‘açık’. Fiilden fiil yapan ekler: -DUr-: sındur- ‘kır-, kırdır-’; -gUr-: yatgur- ‘yadır-’; -gUz-: tirgüz- ‘dirilt-’; -Ur-: kaçur- ‘kaçır-’. Sıfat-fiil: -dUk: erdüki ‘olduğu’. -gU: yatgu ‘yatacak’; -yUr, -Ur: kumıyur ‘parlar’, alur ‘alır’. Zarf-fiil: -U, -yU: akıtu ‘akıtarak’, tileyü ‘dileyerek’. Soru eki: +mU. Yön eki: +rU, +gArU: taparu ‘-e doğru’, artgaru ‘geriye’. Emir: -sUn, -sU: kılsun ‘kılsın’, bolsu ‘olsun’. Geçmiş zaman: -dUk: ayduk ‘söyledik’. İyelik eklerindeki bağlantı ünlüleri çoğu kere uyuma girer. (Eckmann 1988: 182-202).

Çağatay Türkçesinde:

İsimden isim yapan ekler: +çUk: tagarçuk ‘dağarcık’; +mtUl: karamtul ‘karamsı’; +dUrUk: kalkanduruk ‘kalkan tutan’; Fiilden isim yapan ekler: -dUk: çapduk ‘teçhizat’; -gU: algu birgü ‘alış veriş’; -gUn: çapgun ‘akın, baskın’; -gUr: tın-gur ‘sakin, dinlenmiş’; -Uk: açuk ‘açık’. Fiilden fiil yapan ekler: -DUr-: aldur- ‘aldır-’; -gUr-: yitgür- ‘ulaştır-’; -gUz-: yatguz- ‘yadır-’; -Ur-: tatur- ‘tattır-’. Sıfat-fiil: -gU: yıglagum (kilür) ‘ağlamalıyım’; -Ur (Harezmi Türkçesindeki gibi). Zarf-fiil: -GUuçA, -GUçA: batkunça ‘batmadan önce’, körmegüçe ‘görmediği müddetçe’. Soru eki: +mU. Emir: -sUn: alsun ‘alsın’. Geçmiş zaman: -DUk: alduk ‘aldık’. İyelik eklerindeki bağlantı ünlüleri çoğu kere uyuma girer. (Eckmann 1988: 224-240).

Eski Anadolu Türkçesinde:

İsimden isim yapan ekler: +AcUk: azacuk ‘azıcık’; +cUk, +cUgAz: depecük ‘tepecik’, evcügez ‘evcik’; +egü: biregü ‘biri’; +IU: adlu ‘adlı’; +sUz: kardaşsuz ‘kardeşsiz’. Fiilden isim yapan ekler: -dU: sındu ‘sındı, makas’; -GU: sevgü ‘sevgi’; -GUç: dalguç ‘dalgiç’; -GUN: kızgun ‘kızgın’; -(U)k: uyanuk ‘uyanık’; -mur: yagmur ‘yağmur’; -U: yapu ‘yapı’. Fiilden fiil yapan ekler: -dUr-: azdur- ‘azdır-’; -Gur-: ırgür- ‘eriştir-’; -Ur-: batur- ‘batır-’. Sıfat-fiil: -dUk : indügene ‘indiğine’; -(U)r: bilür ‘bilir’. Zarf-fiil: -dUkCA: depdükce ‘teptikçe’; -dUkdA, -dUgIndA: irişdükde ‘eriştiğinde’, itdüginde ‘ettiğinde’; -(y)U: diyü ‘diye’; -(y)Up: geçüp ‘geçip’; -(y)Uban: idüben. Yön eki: +ArU: ilerü ‘ileri’. Emir: -Uñ, -sUn. Varuñ ‘varın’, kılsun ‘kılsın’. Geçmiş zaman: -d’li: 1. ve 2. kişiler daima yuvarlak ünlülüdür: bağladum ‘bağladım’; -(y)Up dur: virüpdür ‘vermiş’. dUk: İlgi ekinde ve iyelik ekleri 1. ve 2. kişilerde ünlüler daima yuvarlaklıktır. (Gülsevin, Boz 2004: 115-159).

Kıpçak Türkçesinde:

Bu lehçede eklerin hem düz hem yuvarlak ünlülü şekilleri vardır. Yuvarlak ünlülü şekiller daha azdır.

İsimden isim yapan ekler: +çUk, +çUkAz: atçuk ‘atçık’, atçukaz ‘atçık’; +dUk, +dUrUk: burunduk ‘burunluk’, burunduruk ‘yular’; +Gül: birgül ‘birli’; +II, +IU: atlı, atlu ‘atlı’; +sIz, +sUz: azıksız ‘azıksız’, arıksuz ‘pis’. Fiilden isim yapan ekler: -GUç: bıçkuç ‘makas’; -GU: yargu ‘hüküm, emir’; -IçI, -UçI: emzürçi, emzirçi ‘emzirici, sütüne’; -Uk: açuk ‘açık’; -kUn, -kIn: sepkün ‘yağmur, serpinti’, yarkın ‘parlaklık’; -(U)t: keçüt ‘geçit’; -DUk: battuk ‘dalgiç’. Fiilden fiil yapan ekler: -gUz-, -gIz-: turguz- ‘durdur-’, tirgiz- ‘dirilt-’; -gUr-: turgur- ‘durdur-’. Sıfat-fiil: -dUk, -dIk

(daha az). Zarf-fiil: -dUkCA: keldükçe ‘geldikçe’; -U, -I: ağlayu ‘ağlayarak’; -(y)Ip, -(y)Up, -(y)UpAn, -(y)IpAn: bolupan ‘olup’, binipen ‘binip’. Soru eki: +mU, +mI: keldim-mü, keldüm-mü ‘geldim mi’.Yön eki: +GARU: ilgerü ‘ileri’. Emir: -sIn, -sUn: kelsin ‘gelsin’, yensün ‘yensin’. Geçmiş zaman: -dIm, -dUm: keldim, keldüm ‘geldim’, -dIk, -dUk: aldık, aldük ‘aldık’. İyelik eklerinde yuvarlaklaşma çok az olup ilgi eki hep dar düz ünlüdür. (Karamanlıoğlu 1994: 25-152).

Yuvarlaklaşma olayı, Türkçedeki dudak uyumu kuralının, bazı durumlarda bozulmasına neden olur. Dudak uyumu kuralına göre düz ünlüden sonra düz ünlü; yuvarlak ünlüden sonra ya düz geniş ünlü ya da dar yuvarlak ünlü gelir. Ama kelimedeki dudak ünsüzleri, bu kuralda istisna yaratır ve düz ünlüden sonra, kelimedeki dudak ünsüzü etkisiyle dar yuvarlak ünlü de gelebilir: çamır > çamur gibi.

Türk Dilinde damak uyumunun çok eski çağlarda oluştuğu kabul edilse de dudak uyumu için aynı şey söylenemez. Dudak uyumu ancak tarihî zamanlarda oluşmuştur ve bu uyumun, Doğu Türkçesinde daha Eski Türkçe devresinde yavaş yavaş ilerlemiş olduğu anlaşılmaktadır. Batı Türkçesinde ise daha geç ortaya çıkmıştır. Bu uyum, Türkiye Türkçesinde ancak Latin alfabesine geçişte tam uygulamaya geçmiştir. Zira Arap alfabesi kullanılıyorken bazı ekler, geç dönemde bile, söyleyişte öyle olmasa bile yazım geleneği olarak kalıplaşmış şekilleriyle yazılmaya devam etmiştir. Örnek olarak: kuzı, oldı, yolımı, bilüp, devletlü gibi (Banguoğlu 1986: 88-89).

Coşkun’un ifadesiyle Türkçede dudak uyumunun (düzlük-yuvarlaklık uyumunun) gerçekleşmesi çok kesin kurallar ortaya koyar. Bu kurallarla Eski Türkçedeki dudak uyumuna sahip olmayan kelimeler uyuma girer. Bu uyumlar, düzleşme ve yuvarlaklaşma yoluyla benzeşme sayesinde sağlanmıştır. Düzleşme yoluyla benzetmeye örnekler: ertür- >> erdir-; üçün >> için; ilgerü >> ileri; edgü >> iyi; oçuk >> ocak; töpü >> tepe; törö > töre; altun > altın; artuk > artık; aşur- > aşır-; azuk > azık; bengü > bengi; berü > beri; yitür- > yitir-; bintür- >> bindir-; erük > erik; içkü > içki; çaruk > çarık; sıruk > sıruk; suvik > sıvık; karşu > karşı; tilkü > tilki; yulduz >> yıldız; yitük > yitik (yabancı kaynaklı kelimelerde: Far. çar+su > çarşı; Ar. sanduk > sandık; Far. cadu > cadı) gibi. Yuvarlaklaşma yoluyla benzetmeye örnekler: bulit > bulut; bunı > bunu; tokı- >> doku-; korı- > koru-; okı- > oku-; özi > özü; udi- >> uyu-; bedük >> büyük; sogı- >> soğu-; çıbık >> çubuk; eyle > öyle; kiçik, kiçük >> küçük; topık > topuk; tozıt- > tozut-; unıt- > unut-; ulı- > ulu- gibi (Coşkun 2008: 50-53).

İlk örnekleri Karahanlı Türkçesinde görülen (orut ~ arut ‘ot’, tolu ~ talu ‘isabetli –Mansuroğlu 1988: 139) ama Çağatay Türkçesinde kurallı hale gelen gerilek yuvarlaklaşma olayı (U değişme) (asru > osru ‘çok’, aşuk- > oşuk- ‘acele et-’, eçkü > öçkü ‘keçi’, erük > örük ‘erik’ -Eckmann 2003: 32-33) bir bakıma, dudak uyumunun ilk izleridir. Bu olay, seyrek de olsa, Eski Anadolu Türkçesinde de karşımıza çıkar: degül > dögül ‘değil’. İlk hecedeki dar düz ünlüler de gerilek benzetme ile yuvarlaklaşabilir: givür- > güvür- ‘sok-, girdir-, ılduz > ukduz ‘yıldız’ –Mansuroğlu 1988: 251-252).

Bugün Doğu Türkçesinin devamı olan lehçelerde de bol miktarda gerilek yuvarlaklaşma olayı görülür ve Türkiye Türkçesinde istisna olarak ortaya çıkan dudak uyumsuzluğu (çamur, yavuz gibi) bu yolla, söz konusu lehçelerde ortadan

kalkmış olur: Özbek Türkçesinde sâvur- ‘savur-’, yâvuz ‘yavuz’ gibi (ama yağmur ‘yamgır’); Yeni Uygur Türkçesinde toşu- ‘taşı-’, töşük ‘delik’, hotun ‘hatun’, öçki ‘keçi’ gibi.

Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan yuvarlaklaşma olayı, Karahanlı Türkçesinden itibaren Harezmi ve Çağatay Türkçesini de kapsayan dönemde kendini göstermiştir. Ama doğrudan dudak ünsüzlerinin ortaya çıkardığı yuvarlaklaşma olayı, karakteristik olarak Harezmi Türkçesi sahasında görülmüştür.

Mansuroğlu “Karahanlıca”da, dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan benzetmelere ve dolayısıyla bu yolla ortaya çıkan yuvarlaklaşmalara şu örnekleri vermiştir: Dudak ünsüzlerinde ilerleyici yakın benzetme olarak: awuçka ~ awıçka ‘reis=ihitiyar’; ilerleyici uzak benzetme olarak: amrul- (<amrıl-) ‘rahatla-’; gerileyici yakın benzetme olarak: sewdüm ‘sevdim’ (Mansuroğlu 1988: 139). Ünsüzler gibi ünlüler de benzetme yoluyla yuvarlaklaşma sağlamıştır: Dudak ünlülerinde ilerleyici benzetme olarak: Dar ünlülerde: bulut ~ bulit ‘bulut’; geniş ünlülerde: kösöş ‘arzu’ < köse- ‘arzu et-’ (Mansuroğlu 1988: 139).

Eckmann “Harezmi Türkçesi”nde ‘dudaksılaşma’ adı altında, benzetmeye dayalı dudak ünsüzlerinin ortaya çıkardığı yuvarlaklaşmalara şu örnekleri vermiştir: kapug (< kapıg) ‘kapı’, münārā (< Ar. manāra, mināra) ‘minare’. Dudak benzetmesi, özellikle dudak uyumunun dışında kalan belirli eklerde de görülür: İyelik ekleri: ‘azābum ‘azabım’, tamuñ ‘damın’, ewümüz ‘evimiz’, kalamuñuz ‘kaleminiz’. İlgi eki: kimnüñ ‘kimin’. Zarf fiil eki: çapup ‘at sürüp’. Yapım ekleri: sāvāblug ‘sevaplı’, habıblük ‘dostluk’, ädābsüz ‘edepsiz’, tapug ‘yüceltme, huzur, hürmet’, sāvünc ‘sevinç’, tapul- ‘bulun-’, sāvün- ‘sevin-’, yapuş- ‘yapış-’ (Eckmann 1988: 179-181).

Eckmann “Çağatay Türkçesi El Kitabı”nda, kelime sonundaki dudak ünsüzünün etkisiyle ortaya çıkan yuvarlaklaşmalara, ‘ek ve yardımcı ünlülerin yuvarlaklaşması (ilerleyici benzetme)’ adı altında örnekler vermiştir: -v ile biten fiillerden sonra: kavdung ‘eziyet ettin’ (m ve p’den sonra genellikle yuvarlaklaşma olmaz: tamıp ‘damlayıp’, çapıp ‘koşturup’). -v ile biten isimlerden sonra genellikle yuvarlaklaşma olmaz: evim ‘evim’. -v ile biten veya -av (au) diftonglu Arapça isimlerde: ‘afvung ‘affin’, sehvüm ‘hatam’. Burada Eckmann, Harezmi Türkçesinde yalnız v veya av’dan sonra değil, diğer dudak ünsüzlerinden sonra da yuvarlaklaşma olduğuna; bu durumun, 15. yüzyılın ilk yarısındaki şairlerde bile görüldüğüne dikkat çeker (Eckmann 2003: 33-34).

Mansuroğlu ‘Eski Osmanlıca’da bu tür yuvarlaklaşmalara ‘dudak benzeşmesi’ olarak değinir: çümān ‘çimen’, yovut- (< yavut-) ‘kaybet-’, sāmüz ‘semiz, dāmür ‘demir’, kirpük ‘kirpik’. Ünsüzlerde: kulavuz (< kulaguz) ‘kılavuz’, yaluvuz (< yalguz) ‘yalnız’, sovuk ‘soğuk’, givür- (< kurgür-) ‘sok-, girdir-’. Özellikle ek ve bağlantı ünlüleri yuvarlaklaşır: yoldaşum ‘yoldaşım’, galdüm ‘geldim’, alup ‘alıp’, tanışuban ‘tanışıp’, kılâyum ‘kılâyım’, içälüm ‘içelim’, duravuz ‘dururuz’, sāvüş- ‘seviş-’. Bu yuvarlaklaşma, analogi yoluyla, dudaklı olmayan ünsüzlerin çevresinde de bulunur: kulaguñ ‘kulağın’, aldun ‘aldın’, bilün ‘bilin’, kılunuz ‘kılınız’, etmägün ‘etmen’, kişünün ‘kişinin’, diñlāsāñüz ‘dinleseniz’. Buna karşılık ünlü yuvarlaklaşması veya düzleşmesi seyrek: oku- ‘oku-’. Yuvarlaklaşma bazen yanındaki kelime dolayısıyla da olur: çü gürmiş (< girmiş) idi ‘girdiği vakit’ (Mansuroğlu 1988: 251).

Timurtaş, Eski Anadolu Türkçesinde, eklerdeki yuvarlaklaşmaları incelerken dudak ünsüzlerinin dışında “ŋ” sesinin de ünlüyü etkileyerek onu yuvarlaklaştırdığına dikkat çeker ve 2. kişi iyelik eklerindeki ve kişi eklerindeki yuvarlaklaşmanın, “ŋ”nin etkisiyle ve özellikle 1. kişi ekine benzetme suretiyle olduğunu belirtir: saçun ‘saçın’, geçdün ‘geçtin’ (Timurtaş 1994: 33-35).

Kıpçak Türkçesinde, dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan karakteristik sayılabilecek yuvarlaklaşmalara rastlanmaz. Eklerin hem düz ünlülü hem yuvarlak ünlülü şekilleri vardır (Yuvarlak şekiller çok azdır): başım-başum ‘başım’; başımız-başumuz ‘başımız’; başıngız-basınguz ‘başınız’; uç ‘ucu’ gibi (Karamanlıoğlu 1994: 61-63). Kıpçak Türkçesi eserlerinde ünlü uyumu, yuvarlaklaşma ve yuvarlaksızlaşma şeklinde olup kelime kökündeki ünlünün etkisiyle benzetme niteliğindedir: Yuvarlaklaşma: böri > börü ‘kurt’, bulıt > bulut ‘bulut’. Yuvarlaksızlaşma: belgür- > belgir- ‘göster-’, bıçku > bıçkı ‘testere’. Eklerdeki ünlü uyumlarında, yardımcı seslerin çoğu kere uyuma girdikleri görülmüştür: borçlı / borçlu ‘borçlu’, üçlik / üçlük ‘üçlük’, uç / ucu ‘ucu’, bolgıl / bolgul ‘ol’, turdı / turdu ‘durdu’ gibi (Karamanlıoğlu 1994: 12-13).

Karahanlı Türkçesinden itibaren Harezmi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesine bakıldığında, Eski Türkçedeki yuvarlak ünlülü eklerin, bu lehçelerde de devam ettiği ama özellikle dudaklılaşma ile ortaya çıkan yuvarlaklaşmanın Harezmi Türkçesinde kurullaştığı görülür. Yuvarlaklaşma olayı, Eski Anadolu Türkçesinde, Harezmi Türkçesinin belki bir derece fazlası olarak, seyrine devam etmiştir. Eski Türkçeden sonra, Türk yazı dili her ne kadar farklı kollarda ortaya çıkıp gelişim gösterse de (özellikle Harezmi bölgesinin durumu neticesinde), aslında yuvarlaklaşma, ortak bir yazı dili geleneğinin sonucu olarak lehçelerde varlığını sürdürmüştür.

Eski Türkçeden itibaren ortak bir yazı dili geleneğinin sonucu olarak mesela; bu dönem lehçelerinin hepsinde aynı eklerin dar düz ünlülü oldukları görülür: +(s)I2 (3.teklik iyelik eki), +nI2 / +(y)I2 (yükleme durumu eki), +dI2n (çıkma durumu eki), -dI2 (görülen geçmiş zaman eki), -mI2ş (duyulan geçmiş zaman eki), -gI2I (emir eki), +GI2 (aitlik eki), +çI2, +sI2z (İsimden isim yapma eki) gibi.

Türkçede, kelimedeki yuvarlak ünlüler, her ne kadar yanlarındaki sesleri dudaklı kılma eğiliminde olsalar da gerçekte bu ünlüler, çok defa ‘düz ünlü’ suretini alırlar: ü, i, ö, e ve o, a olur. Doğu Türkçesinde üy: Türkiye Türkçesinde ev ‘ev’; ötmek: ekmek ‘ekmek’; düb (tüb, tüp): dip; büt-: bit- ‘sona er-’; kovuk: kavuk ‘içi boş, oyuk’; tülkü: tilki ‘tilki’ (Deny: 1941: 37).

Bu noktada yuvarlaklaşma olayı, dildeki bazı ses olaylarının gelişimi hakkında ilgi çekici ipuçları da verir. Ünlüler açısından bakıldığında Eski Türkçedeki bazı kelimeler, aslında Türkiye Türkçesi örneklerinden daha yenidir. Eski Türkçe töpü, ortu, oçuk, (hatta Tüpüt) gibi kelimelerde ses gelişimi olarak tepe > töpü, orta > ortu, oçak > oçuk olmalıdır. Bu kelimelerdeki dudak ünsüzleri, düz ünlüleri etkileyerek onlara dudaklılık özelliğini vermiş ve yuvarlaklaşmalarına neden olmuştur. Öte yandan bugün Türkçede zaten bu kelimelerin düz ünlülü şekilleri kullanılmaktadır. Buna göre günümüzdeki Türkçe şekiller, ünlüler yönünden Eski Türkçe şekillerinden daha eskidir. Bu durum bize, dil gelişimi söz konusu olduğunda, dil olaylarının zamana bağlı olmadığını ve bu olayların açıklanmasında kronolojik esasların yeterli olmadığını gösterir. Bir başka deyişle, eski dönemdeki şekillerin daha eski, yeni dönemdeki şekillerin daha yeni olamayacağını kanıtlamaktadır.

Nitekim dilin doğal seyri içinde, Eski Anadolu Türkçesi, ötümlüleşme ve sızıcılışma konusunda bugünkü Türkçeden çok daha ileri seviyededir ve daha yeni şekillere sahiptir (Tuna 1986; 1989; 1990).

Sonuç

Bir benzetme olayı olarak ortaya çıkan yuvarlaklaşmada; düz ünlü, yanındaki dudak ünsüzü ya da kelimedeki yuvarlak ünlü etkisiyle yuvarlak bir ünlüye dönüşür.

Damak uyumuna göre çok daha yeni olan dudak uyumu, gerilek yuvarlaklaşma özelliği ile önce Doğu Türkçesinde ortaya çıkmıştır. Bu olay, Harezmi Türkçesinde görülmüşse de Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliği olmuştur.

Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan dudaklılaşma, az da olsa Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde de görülmüş ama Harezmi Türkçesinin karakteristik özelliği olmuştur.

Doğu Türkçesindeki bu dudaklılaşma özelliğini de içine katıp, yuvarlaklaşmayı bir adım öteye götüren Eski Anadolu Türkçesi, bugünkü anlamda dudak uyumunun olmadığı bir yazı dili olmuştur. Eski Anadolu Türkçesi, özellikle çekim ve işletme eklerindeki yardımcı ünlüleri yuvarlaklaştırma konusunda çok ileri gitmiştir. Dudak uyumsuzluğu, yazı dilinde Eski Anadolu Türkçesinden sonra da sürmüştür. Çünkü yazı dili geleneğinin muhafazakârlığı, söyleyişte öyle olmasa bile, bazı ekleri ve kelimeleri ısrarla yuvarlak sıradan yazdırmayı zorunlu kılmıştır. Dudak uyumu, Türkiye Türkçesi yazı dilinde, ancak latin harflerinin kullanılmaya başlanmasıyla kurala bağlanmıştır.

Yuvarlak ünlülerin, kelimedeki düz ünlüleri yuvarlaklaştırma eğilimi olsa da Türkiye Türkçesi, özellik olarak düz ünlülerin daha baskın olduğu, bundan dolayı da yuvarlak ünlülerin, çok defa ‘düz ünlü’ suretini aldığı bir lehçe olarak ayrıcalık göstermiştir.

Nitekim Eski Türkçedeki ‘töpü’, ‘oçuk’, ‘tüp’ gibi kelimeler, Türkiye Türkçesinde düz ünlülü şekilleriyle kullanılırlar ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan bu yuvarlak ünlüler, dilin doğal gelişimi açısından, Türkçedeki şekillerinden daha yenidir. Bu ses olayı, kelimelerin eskiliğinin, kullanıldığı dönemle ilgili olmadığını göstermesi açısından da ayrıca dikkat çekicidir.

Kaynakça

- AKALIN, Mehmet, (1988), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- BANGUOĞLU, Tahsin, (1986), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- COŞKUN, Volkan, (2008), *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- DENY, Jean, (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çeviren: A.U. ELÖVE), İstanbul: Maarif Matbaası.
- ECKMANN, Janos, (1988a), “Harezmi Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri*, (Hazırlayan: M. AKALIN), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 173-210.
- ECKMANN, Janos, (1988b), “Çağatayca”, *Tarihî Türk Şiveleri*, (Hazırlayan: M. AKALIN), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 211-245.
- ECKMANN, Janos, (2003), *Çağatayca El Kitabı*, (Çeviren: G. KARAAĞAÇ), Ankara: Akçağ Yayınları.
- GABAIN, A.von, (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: M. AKALIN), Ankara: Türk Dil Kurumu.

- GÜLSEVİN, Gürer ve Erdoğan BOZ, (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARAMANLIOĞLU, A.Fehmi, (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORKMAZ, Zeynep, (2007), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MANSUROĞLU, Mecdut, (1988a), “Karahanlıca”, *Tarihî Türk Şiveleri*, (Hazırlayan: M. AKALIN), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 133-171.
- MANSUROĞLU, Mecdut, (1988b), “Eski Osmanlıca”, *Tarihî Türk Şiveleri*, (Hazırlayan: M. AKALIN), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 247-276.
- TİMURTAŞ, F.Kadri, (1994), *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TUNA, O.Nedim, (1986), *Türk Dil Bilgisi (Fonetik ve Morfoloji)*, Malatya: İnönü Üniversitesi.
- TUNA, O.Nedim, (1989), *Eski Türk Dili Ders Notları*, Malatya: İnönü Üniversitesi.
- TUNA, O.Nedim, (1990), *Karşılaştırmalı Türk Dil Bilgisi Ders Notları*, Malatya: İnönü Üniversitesi.